

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

בית הדין הבינלאומי לצדק בהאג: הליכים בעניין ג'נוסייד

חוות דעת בתגובה לטענה שהוגשה לבית הדין הבינ"ל לצדק כי אזכור "עמלק" משמעותו כוונה להשמדת עם

עו"ד שלומית רביצקי טור-19

10 בינואר 2024

א. רקע

בדצמבר 2023 הגישה הרפובליקה של דרום אפריקה תביעה כנגד מדינת ישראל לבית הדין הבינלאומי לצדק בהאג בהאשמה לביצוע ג'נוסייד – רצח עם כלפי הפלסטינים ברצועת עזה. בין השאר נטען כי בשימוש שעשו בכירי ממשלה וצבא באזכור המצווה המקראית למחייית זכר העם הקדום עמלק יש כדי להעיד על כוונה מעשית ועכשווית לביצוע ג'נוסייד.

כך, בסעיף 101 לתביעה מובאים דבריו של ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו ב-28 באוקטובר 2023: "זכור את אשר עשה לך עמלק. אנחנו זוכרים ונלחמים בעמלק".¹ כמו כן מצוטט מכתבו של ראש הממשלה

¹ תרגום הפסוק בכתב התביעה אינו מדויק: (1) כל התרגומים הסטנדרטיים של הפסוק משתמשים בלשון עבר – "what Amalek DID to you", ולא כפי שנכתב בכתב התביעה – "what Amalek has done to you", תרגום המרמז על פעולה מתמשכת ועל קיומו המתמשך של עמלק; (2) ציטוטו של נתניהו בכתב התביעה אינו מדויק והתווספו אליו המלים: "says our Holy Bible"; (3) הציטוט הבא מ-3.11.2023 מפנה בכתב התביעה באופן שגוי ומטעה לפסוק אחר לחלוטין מזה שאמר ראש הממשלה, ועל כך להלן.

לחיילים ומפקדים מ-3 בנובמבר 2023, שבו חזר על הפסוק המקראי "זכור את אשר עשה לך עמלק" (והדבר צוטט באופן שגוי ומטעה, ראו להלן). בסעיף 103 לכתב התביעה מוזכרים גם חיילים שצולמו ב-7 בדצמבר 2023 שרים כי עליהם "למחות את זרע עמלק", ובסעיף 105 מצוטטת רשומה של ח"כ בועז ביסמוט ברשת X כי "יש למחות את זכר עמלק" (16 באוקטובר 2023).

בעקבות אזכורים אלה אני מתכבדת להגיש חוות דעת על משמעות הביטויים והשימוש שנעשה בהם בכתב התביעה.

ב. פתח דבר

במצב של סכסוך מדמם ארוך שנים, ובוודאי לאחר זוועות 7 באוקטובר 2023, נאמרו על ידי אזרחים ואף על ידי נבחרים ציבור בישראל דברים קשים, אכזריים וחסרי אחריות על האויב. מדובר בשיח המאפיין התנהגות של עורף בזמן מלחמה בכל מקום, ויש לגנותו, ואולם הוא אינו מכון בשום אופן את הפעלתם של הכוחות הלוחמים ואת הפקודות המבצעיות, אשר מבחינות באופן חריף בין אוכלוסייה בלתי מעורבת לבין אנשי החמאס. כתב התביעה מונה ציטוטים מסוג זה, אך מפרז מאוד בכל הנוגע להשפעתם על עיצוב התודעה הממשית ועל המדיניות של מדינת ישראל.

על מנת להבין את הביטויים על "עמלק" ועל "שמעון ולוי" לאשורם נדרשת הבנה של ההקשר ההיסטורי והתרבותי שהם נאמרו בהם, של הפרשנות היהודית למונחים אלה ושל המשקל שיש להם בתולדות ישראל. אין מסמך זה מבקש לדון בכוונות שעמדו מאחורי דבריו של מאן דהוא, אלא לטעון שעצם השימוש במינוח זה אינו משום קריאה מעשית לרצח עם.

ג. מחיקתה בפועל של מצוות מחיית עמלק מספר החוקים היהודי

בתרבות היהודית שלאחר המקרא נדחקה המצווה של מחיית עמלק המקראית אל מחוץ להיסטוריה האקטואלית והריאלית, והיא נחשבת לחובה שאינה מופיעה עוד בספר החוקים. ההלכה היהודית המעשית אינה מעוצבת רק על ידי המקרא ומצוותיו ("תורה שבכתב"), אלא בעיקר על ידי הפרשנות שניתנה להן במהלך הדורות על ידי חכמי ישראל ("תורה שבעל פה"). זוהי דרכה של המסורת היהודית – להתאים את הטקסט העתיק בכל עת לצרכים, לנסיבות ולאתגרים של הדור, מתוך שמירה על המסירה הרצופה מדור

לדור ועל התביעה הערכית והמוסרית שבתוכו. התנ"ך נשאר מקור לאמונה, להיסטוריה ולערכים גם כאשר חלק ממצוותיו יוצאות מידי פֶּשֶׁטן. כאשר אוזניו של מי שהוא בן בית בתרבות היהודית שומעות את שם עמלק, הוא אינו שומע קריאה לפעולת השמדה אלא את הַדְּיוּ של רשע בן אלפי שנים שאת זהותו כבר לא ניתן לאתר, ואין לו צאצאים פיזיים אלא רעיוניים בלבד.

כך למשל, גדול חכמי ישראל, הרמב"ם, כותב במאה ה-12 שאומנם העיקרון של מצוות מחיית עמלק נוהג לדורות, אבל מושא המצווה, העם העמלקי, "כבר נעדר" מן העולם ומבמת ההיסטוריה, משום ש"נתפזרו... ונתערבו באומות עד שלא נשאר להם נֶשֶׁם".² כלומר, אי-היכולת לזהות את צאצאי עמלק מבטלת בפועל את קיומה המעשי של מצוות מחיית עמלק. פרשנויות מסורתיות אחרות דוחות את קיומה של המצווה ל"ימות המשיח", עתיד רחוק ולא מזוהה,³ או שהן מבטלות את מצוות מחיית עמלק כמצווה אנושית ומעבירות אותה לאחריותו השיפוטית הבלעדית של האל,⁴ דיני שמיים ולא דיני אדם, על פי הפסוק: "מִלְחָמָה לְה' בְּעַמְלֵק מְדַרְדֵּר".⁵ אכן יש מלחמה ברשע לעולמי עד, אבל המלחמה היא אינה אחריותו ועניינו של האדם אלא של האלוהים. כיוון פרשני אחר הופך את המלחמה המקראית המעשית בעם עמלק למלחמה ברעיון ובסמל העמלקי של הרוע ושל האלימות.⁶ אחריות זו כן מוטלת על האדם, אבל בינה ובין הרג והשמדה פיזית אין ולא כלום.

כך למעשה, המסורת ההלכתית היהודית ביטלה את מצוות מחיית עמלק כמצווה מעשית, כפי שעשתה גם בעניין מצוות אחרות שאולי התאימו לשעתן, בתוך המרחב המקובל של המזרח הקדום לפני אלפי שנים, אולם עם התפתחות הדורות היה דינן להיעלם ולהפוך לאותיות מתות.⁷

T . עמלק כסמל מיתי-תרבותי שאינו מורה על פעולה במציאות

כל תרבות מאמצת לעצמה סמלים מיתיים עתיקים לטוב ולרע, לאור ולחושך. בתרבות היהודית עמלק המקראי נחשב לסמל המטאפורי לרשעה ולרוע. נֶשֶׁם עמלק אינו מסמל קריאה לפעולה, אלא זעזוע נפשי

² ספר המצוות לרמב"ם (המאה ה-12), מצוות עשה קפ"ז.

³ ספר מצוות גדול לר' משה מקוצי (המאה ה-13), מצוות לא תעשה רכ"ו; ספר "יד המלך" על משנה תורה לרמב"ם לר' אלעזר סג"ל לנדא (המאה ה-19), הלכות מלכים יב, ב.

⁴ לדוגמה, ספר התורה והמצווה על המכילתא לר' מאיר ליבוש (המלבי"ם, המאה ה-19), על שמות יז, יד; ר' יצחק זאב הלוי סולוביץ'יק, חידושי הגר"ז, סימן ק"ס (המאה ה-20); ואחרים.

⁵ שמות יז, יד-טז.

⁶ פירוש העמק דבר לר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב מוולוז'ין, המאה ה-19), שמות יז, יד; ר' שמשון רפאל הירש (המאה ה-19) בפירושו לתורה, שמות יז, ח ו-יד, דברים כה, יח; ורבים אחרים.

⁷ כך למשל, לגבי עונשים פיזיים של "עין תחת עין וישן תחת ישן" ודין מוות ל"בן סורר ומורה" ולעיר שכולה עובדת אלילים "עיר הנידחת".

עמוק אל מול רוע טהור. שם עמלק נלחש בבהלה ובחשש כאשר יהודים הותקפו לאורך כל ההיסטוריה בהיותם חלשים וחסרי צבא. הפחד והאימה מצאצאיו הרעיוניים של עמלק נכחו גם בגטאות ובמחנות ההשמדה של מלחמת העולם השנייה ושואת העם היהודי. כאשר מנהיגות פוליטית וצבאית עכשווית מבקשת לתאר מעשי רצח, טרור ועוולה, לא פלא ששם עמלק בפיה.

טעות בפסוק ובהקשר

בשני האזכורים המופיעים בכתב התביעה מפי ראש הממשלה נתניהו, עשה ראש הממשלה שימוש בפסוק "זָכוֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לְךָ עִמְלֶק".

עם זאת, כתב התביעה בוחר שלא לצטט את הפסוק הנכון שראש הממשלה משתמש בו, העוסק בזיכרון היסטורי, אלא מצטט פסוק מספר מקראי אחר העוסק בהוראה נקודתית שקיבל מלך ישראל מן הנביא לפני למעלה מ-3,000 שנה שלא לחמול אפילו לא על עמלקי אחד.

הציטוט השגוי והניסיון לפרשו כהוראה להשמדת עם, מעבר לכך שאינו מתיישב עם המציאות, גם מטעה ומפנה את תשומת הלב מן הציטוט המדויק העוסק בזיכרון לדורות של המתקפה העתיקה על עם ישראל.⁸

ניתן לראות כי עובדה זו מתיישבת גם עם ההקשר שבו נאמרו הדברים – ראש הממשלה מדבר על הזיכרון ההיסטורי הקשה של העם היהודי הנרדף בכל הדורות, והוא מוסיף ואומר (בהמשך הנאום מ-28 באוקטובר 2023): "תמיד אמרנו: 'לעולם לא עוד', 'לעולם לא עוד' זה עכשיו". את המלים הללו, מאותו הנאום, ציטט מרגריטיס שינאס, סגן נשיא הנציבות האירופית, אשר ב-5 בנובמבר 2023 פרסם הצהרה בעניין העלייה במספר התקריות האנטישמיות באירופה ואמר: "לשנאה אין מקום באיחוד האירופי... לעולם לא עוד זה עכשיו". אזכורו של עמלק נותן הקשר היסטורי כואב למאבק המתמיד של עם ישראל על חייו ועל חירותו, כפי שכתב ראש הממשלה במכתב לחיילים המצוטט בכתב התביעה: "המאבק הנוכחי במרצחי החמאס הוא פרק נוסף בסיפור העמידה הלאומית לדורותיה... כולנו נצר לשרשרת הגיבורים שלא נרתעו ולא נסוגו אחור – יהושע בן נון, דבורה הנביאה, דוד המלך, יהודה המכבי...".

⁸ ראש הממשלה נתניהו מצטט בפועל את פסוק הזיכרון שניתן לדורות "זָכוֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לְךָ עִמְלֶק". (דברים כה, יז), ולא את הפסוק שמופיע בכתב התביעה משמואל א טו, ג, וניתן כהוראה ספציפית למלך ישראל שאול: "עֲתָה לֶךְ וְהִפִּיתָ אֶת עִמְלֶק וְהִחַרְמְתָם אֶת כָּל אֲשֶׁר לוֹ, וְלֹא תִחַמַּל עָלָיו וְהִמַּתָּה מְאִישׁ עַד אִשָּׁה מֵעַלְל וְעַד יוֹנֵק, מִשׁוֹר וְעַד שָׂה מִגְּמֵל וְעַד חֲמוֹר".

הגורם שכלפיו נאמר הציטוט

כפי שניתן לראות בדבריו של ראש הממשלה, וכך גם בדברי הבכירים האחרים שהוזכרו בציטוטים בדבר החובה לזכור לאורך ההיסטוריה את מעשי עמלק, ההשוואה הרעיונית של רשעת עמלק היא ל"מרצחי החמאס" ולא לעם הפלסטיני. זוהי מחאה כלפי מעשים נפשעים, לא כלפי מוצא אתני, לא כלפי זהות לאומית ואף לא כלפי יושבי חבל ארץ.

הקפיצות הרעיוניות שהתביעה עושה בין שימוש מיתי-תרבותי-ספרותי בסמלים מטאפוריים לבין מציאות עכשווית ופעולה אקטואלית אינן קוהרנטיות ואינן ניתנות להצדקה.

ה. גם בתוך הדין המקראי, עם ישראל מחויב לדיני מלחמה

עמלק המקראי נהפך לאויבו המובהק של עם ישראל דווקא משום שנחשב לאויב חסר פנים, אשר מנצל חולשות ונלחם ללא כל מוסר מלחמה: "אֲשֶׁר קָרַךְ בְּדֶרֶךְ וַיַּצֵּב בָּךְ כָּל הַנְּחָשִׁים אַחֲרֶיךָ".⁹ עמלק היה האויב הראשון של עם ישראל לאחר צאתו ממצרים ונחשב להיפוך הגמור של עם ישראל המקראי, אשר לעומתו נדרש למוסר מלחמה גבוה בהשוואה לעמי קדם, תחת הכלל העקרוני: "וְהָיָה מִחֲנִיךְ קְדוֹשׁ".¹⁰ בכך, במידה רבה, התנ"ך הוא שהעניק לתרבות האנושית את יסודם הראשוני של דיני המלחמה. לפני כל המדינות המערביות קבע המקרא כי מוסר המלחמה כולל גם מגבלות הנוגעות ללקיחת שלל וליחס לשבויים, לאיסור על השמדת עצי פרי שאינה הכרחית למלחמה,¹¹ לחובה להשאיר בעת הטלת מצור "רוח רביעית", שהיום היינו מכנים אותה "מסדרון הומניטרי", המאפשרת לאוכלוסייה האזרחית הלא מעורבת להתרחק מן הסכנה,¹² ואף את החובה לקרוא לשלום לעיר לפני שמכריזים עליה מלחמה, ואם זו נענית בחיוב – המלחמה בטלה.¹³

דין זה, על פי הרמב"ם, חל אפילו על עם עמלק המיתי, שאם ייענה לשלום ויקבל עליו כללי מוסר אנושיים אוניברסליים מינימליים ("שבע מצוות בני נח"), יפסיק להיות "עמלק".¹⁴ דין זה מנוגד באופן עקרוני לרעיון של רצח עם, שהוא רעיון גזעני, שאינו תלוי במעשיו של אותו העם.

⁹ דברים כה, יז.

¹⁰ דברים כג, טו.

¹¹ "כִּי תִצְוֶה אֶל עִיר יָמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ לְתַפְשָׁהּ לֹא תִשְׁחִית אֶת עֵצָהּ" (דברים כ, יט).

¹² כך למשל, בפרשנותו של הרמב"ם (הלכות מלכים ו, ז) לפסוק מקראי (במדבר לא, ז): "כשצריך על עיר לתפשה אין מקיפין אותה מארבע רוחותיה אלא משלש רוחותיה, ומניחין מקום לבורח ולכל מי שירצה להמלט על נפשו".

¹³ "כִּי תִקְרַב אֶל עִיר לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ וְקִרְאתָ אֵלֶיהָ לְשָׁלוֹם" (דברים כ, י).

¹⁴ הלכות מלכים לרמב"ם, פרק שישי, א-ד, ופרשנות ה"כסף משנה", שם, שאם נשמע עמלק לשלום, הוא "יוצא מכלל עמלק".

אזכוריו של עמלק במקרא מופיעים דווקא במקומות שבהם עם ישראל הוא שמאויים בהשמדה על ידי עמלק, והוא קם כנגדה. כך ביציאת מצרים, בהיותו עם חדש של עבדים שעושה את צעדיו הראשונים במדבר, ועמלק מנסה למנוע ממנו לקום, וכך גם במגילת אסתר, כאשר המן בן אגג העמלקי מבקש "לְהַשְׁמִיד לְהַרְג וּלְאַבֵּד אֶת כָּל הַיְהוּדִים מִנְּעַר וְעַד זָקֵן טָף וְנָשִׁים",¹⁵ השמדה הנמצאת גם כיום במטרותיו המוצהרות של החמאס.

א. שמעון ולוי – הביקורת המוסרית הפנים-מקראית

אוסף כי בסעיף 102 לכתב התביעה מצוטט אחד ממפקדי הגדודים בצבא אשר ב-21 בדצמבר 2023 פרסם סרטון ובו הוא מספר כי הצבא פעל בבית חנון כפי שפעלו שמעון ולוי המקראיים בשכם. ההקשר המקראי מדבר על שמעון ולוי בני יעקב אשר הרגו בחרב את כל הזכרים בעיר שכם בשעת חולשתם, לאחר שנימולו, בתקווה שנסו יעקב את הסכמת יעקב לשאת לאישה את בתו דינה אף שכלא ואנס אותה. כתב התביעה מבקש לראות בשמעון ולוי גיבורים מקראיים שהחילו ירצו ללכת בעקבותיהם. כיון שהדיון שלפנינו הוא במושגים ובמיתוסים מקראיים ובאופן שבו הם מפורשים בקרב חיילים יהודים, אציין את רוחה של המסורת היהודית בסיפורם של יעקב, שמעון, לוי ודינה: שמעון ולוי אינם גיבורים מנצחים הזוכים לכבוד ולתודה. ההפך הוא הנכון – מדובר באחים אשר בעקבות מעשיהם מגונים ומנודים על ידי אביהם. הסיפור המקראי שופט אותם בחומרה מייד לאחר המעשה, ולקראת מותו, אביהם משמיע כלפיהם שוב ביקורת מוסרית קשה, הרחקה, נידוי וקללה במקום ברכה.¹⁶ מדינת ישראל אינה מבקשת לפעול כשמעון ולוי ואינה מבקשת לעצמה את גורלם.

¹⁵ מגילת אסתר ג, יג.

¹⁶ בראשית לד, ל; מט, ה-ז.

ז. סיכום

לסיכום אטען כי כתב התביעה הרואה באזכור העם המקראי עמלק קריאה לרצח עם טועה ומטעה:

(1) מצוות מחיית עמלק, שכתב התביעה מתייחס אליה, נמחקה בפועל מספר החוקים היהודי כמצווה מעשית והפכה לאות מתה.

(2) כתב התביעה אינו מייחס את דברי ראש הממשלה לציטוט המקראי הנכון, ואינו מבחין בין "זיכרון עמלק" לבין "מחיית עמלק".

(3) כתב התביעה אינו עושה את ההבחנה שעושים הדוברים הישראלים בין אזכור עמלק ביחס לאנשי החמאס ולא ביחס לעם הפלסטיני בעזה.

(4) עם ישראל מחויב היה לדיני מלחמה קפדניים עוד משחר הולדתו לפני למעלה מ-3,000 שנה.

(5) על פי הפרשנות המקראית, שמעון ולוי המקראיים אינם מודל שיש לשאוף אליו ולחקותו, שכן בעקבות מעשיהם הם מגונים ומנודים.